

AZ ELLENÁLLÓ AKARAT – IZSÁK ÉS ÁBRAHÁM A FESTÉSZETBEN

GYENGE ZOLTÁN

I. A TÖRTÉNET

És lőn ezeknek utána, az Isten megkísérté Abrahamot, és monda neki: „Abrahám! S az felele: Ímhol vagyok. És monda: Vegyed a te fiadat, ama egyetlenegyedet, a kit szeretsz, Izsákot, és menj el Mórijának földére, és áldozd meg ott égő áldozatul a hegyek közül egyen, amelyet mondándok néked.

Felkele azért Ábrahám jó reggel, és megnyergelé az ő szamarát, és maga mellé vevé két szolgálóját, és az ő fiát Izsákot, és fát hasogatott az égő áldozathoz. Akkor felkele és elindula a helyre, melyet néki az Isten mondott vala.

Harmadnapon felemelé az ő szemeit Ábrahám, és látá a helyet messziről.

És monda Ábrahám az ő szolgálóinak: Maradjatok itt a számmal, én pedig és ez a gyermek elmegyünk amoda és imádkozunk, azután visszatérünk hozzátok.

Vevé azért Ábrahám az égő áldozathoz való fákat, és feltevé az ő fiára Izsákra, ő maga pedig kezébe vevé a tüzet, és a kést, és mennek vala együtt.”¹

Míndez a Biblia szerinti expozíció. Egy „kissé” profánabbul fogalmazva: az emberülésre való előkészület. Sőt, annak minősített esete. Ami így folytatódik:

„És szóla Izsák Ábrahámhoz, az ő atyjához, és monda: Atyám! Az pedig monda: Ímhol vagyok fiam. És monda Izsák: Ímhol van a tűz és a fa; de hol van az égő áldozatra való bárány?

És monda Ábrahám: Az Isten majd gondoskodik az égő áldozatra való bárányról, fiam; és mennek vala ketten együtt.”

A párbeszéd mindennél ékebben mutatja azt a súlyos problémát, amelyet már maga a kísértés ténye felvet. Ahogy Jób esetében, bár ott a helyzet annyiban más, hogy a kísértést az Úr előzékenyen átengedi a Sátánnak, ami – igazán szólva – teljes képtelenség. Köznapi nyelven: honnan veszi az Úr a bátorságot, hogy csak úgy játszadozzon az emberek életével, csak azért, mert Ábrahám engedelmességéről akar meggyőződni, vagy azért, mert Jóbéról. Honnan az a hatalom, amely lehetővé teszi, hogy Jób fiait és

¹ A szöveg a Károli féle fordítás. Mózes I. könyve.

lányait elpusztítsa², bár azok semmiről nem tehetnek, mindenben ártatlanok, csak azért, hogy egy „fogadást” megnyerjen a Sátánnal szemben? Van ehhez bárkinek joga, még akkor is, ha ő a teremtő, a mindenek felett álló megkérdőjelezhetetlen hatalom?

„És kora reggel Ábrahám időben felkelt, megölelte Sárát, vénségének meny-asszonyát, és Sára megcsókolta Izsákot, aki megmentette a szegénytől, aki büszkesége és nemzetsége reménye volt. Aztán némán nekivágtak az útnak, és Ábrahám földre szegezte a tekintetét egészen a negyedik napig; akkor fölpillantott és a messzi távolban meglátta Mórija hegyét, de tekintetét ismét a földre irányította.”³ Ez Kierkegaard egyik átírata a történetről. Vagy egy másik: „Kora reggel volt, amikor Ábrahám idejében fölkelt, megcsókolta Sárát, az ifjú anyát, és Sára megcsókolta Izsákot, örök boldogságát és örömét. És Ábrahám gondolataiba merülve lovagolt útján, Hágára és fiára gondolt, akit elűzött a pusztába. Fölkaptatott Mórija hegyére, és előhúzta a kést.”

De hogyan folytatja tovább a Biblia: „Hogy pedig eljutának arra a helyre, melyet Isten neki mondott vala, megépíté ott Ábrahám az oltárt, és reá raká a fát, és megkötözé Izsákot az ő fiát, és feltevé az oltárra, a farakás tetejére.

És kinyújtá Ábrahám az ő kezét, és vevé a kést, hogy levágja az ő fiát.”

A történetben egyáltalán nem véletlen, hogy külön hangsúlyozza a szöveg, hogy itt az „ő fiáról” van szó, az „egyetlenről”, akit Isten kegyelméből szült neki Sára. Az Írásból tudjuk, hogy Ábrahám éppen száz esztendő volt, amikor Izsák megszületett, míg Sáráról azt, hogy „megszűnt vala nála az asszonyi természet”, ami éppen annak a hangsúlyozására alkalmas, hogy egy nem remélt, voltaképpen a természet szerint képtelen dolog gyermeket nemzeni ilyen idős korban, ami – a szó szoros értelemben – a csoda körébe tartozik. Az áldozat ugyanis akkor jelentős, akkor lehet annak igazi súlyát értékelni, ha jó kantianusként nem azt hangsúlyozzuk, amit az áldozattal nyerünk, hanem amit az áldozatként felajánlunk, azaz amit igazából elveszítünk. Ezért lényeges, hogy Isten nem mást kér Ábrahámtól, vagy Jóbtól nem mást vesz el, hanem azt, ami számára szinte mindennél fontosabb.

A történet az alábbiak szerint folytatódik, amikor Ábrahám veszi a kést, hogy levágja a fiát:

„Akkor kiálta neki az Úrnak Angyala az égből, és monda: Ábrahám! Ábrahám! Ő pedig felele: Ímhol vagyok.

És monda: ne nyújtss ki a te kezedet a gyermekekre, és ne bántsd őt; mert most már tudom, hogy istenfélő vagy, és nem kedvezél a te fiadnak, a te egyetlenednek én érettem.

² Vö. Sören Kierkegaard: *Az ismétlés*. Budapest, L' Harmattan 2008. (Fordította Soós Anita és Gyenge Zoltán)

³ Az itt következő szövegeket ld. In. Sören Kierkegaard: *Félelem és reszketés*. (FR) Budapest, Európa 1986. (Fordította Rác Péter) 16–20. o.

És felemelé Ábrahám az ő szemeit, és látá, hogy ímé háta megett egy kos akadt meg szarvánál fogva szövényben. Oda méne tehát Ábrahám, és elhozá a kost, és azt áldozá meg égő áldozatul az ő fia helyett.”

II. ÁBRAHÁM

Kierkegaard nem véletlenül ad több narratív alternatívát, ugyanis így az egyes dolgok is jobban magyarázhatók, hiszen a pszichológiai háttér a szikár történetben egyébként feltáratlan marad. Kierkegaard-t két dolog érdekli: hogyan lesz képes egy apa a legszeretettebb gyermeket levágni, mint egy ökröt vagy marhát szokás. Másrészt: hogyan értelmezhető mindez a legfőbb hatalom oldaláról, hogyan lehet belátni annak érvényességét, el lehet-e fogadni a magyarázatot, ahogy a magyarázat sok bibliai példa esetében egyébként szörnyen nehéz. Nem véletlen, hogy a képzőművészet is már igen korán magára vállalja azt a feladatot, vagy legalábbis több-kevesebb sikerrel megkísérli a helyzetet lefesteni. Ez azért is érdekes, mert a középkor kezdetén a bibliai képeknél a sujet még csak a megfeszített Krisztus, avagy Mária a gyermekkel. Legfeljebb majd egy szent csodája. Később ez lassan kezd kitágulni. Olyan nagyszerű festők, mint *Tiziano*, *Caravaggio* vagy *Rembrandt*, ennél sokkal továbbmennek. Nem véletlen velük kapcsolatban az Ábrahám ábrázolások említése, amelyek mind túljutnak azon, hogy pusztán a bibliai történetet jelenítsék meg. Ugyanis sokkal többről van szó, ami rámutat arra a közkeletű tévedésre, miszerint a bibliai történeteket betű szerint kellene venni. Legkevésbé sem. A Biblia mindig kontextust, értelmezést kíván, azaz aktív közreműködést, és nem passzív elfogadást. Aki az utóbbit teszi, annak a Biblia nem mond többet, mint mondjuk egy telefonkönyv. Ezek a képek mind kontextusba vannak állítva, nem csak a külső események érdeklik, hanem a belső történések is.

Kierkegaard is ezen az úton halad. Egy másik története a következőképpen szól: „Kora reggel volt, Ábrahám idejében fölkel, felnyergeltette a szamarakat, elhagyta házát, és magával vitte Izsákot. Sára az ablakból tekintett utánuk a völgy felé, mígnem eltűntek a szemei elől. Három napig némán lovagoltak, a negyedik nap reggelén se szólt Ábrahám egy szót sem, csak föltekintett, s a távolban megpillantotta Mórija hegyét. Hátrahagyta szolgáit, és Izsákkal fölment a hegyre. Ábrahám pedig így szólt magában: „Nem titkolhatom Izsák előtt, hova vezet ez az út.” Megállt, kezét Izsák fejére tette és megáldotta őt, és Izsák leborult, hogy fogadja az áldást. És Ábrahám atyailag nézett rá, pillantása szelíd volt, beszéde intó. De Izsák nem volt képes őt megérteni, lelke nem termelt emelkedettségre; átfonta Ábrahám térdét, esdve borult a lábaihoz, ifjú életéért, szép reményeiért könyörgött, emlékeztette az öröme, ami Ábrahám házát érte, emlékeztette a szenvedésre és egyedül-

létre. Ekkor Ábrahám fölemelte a fiút, kézen fogta és ment véle, és szavai tele voltak vigasszal és figyelmeztetéssel. *De Izsák nem volt képes megérteni.* Ábrahám felment Mórija hegyére, de Izsák *nem értette őt.* Egy pillanatra elfordult tőle, s amikor Izsák ismét Ábrahámra nézett, annak arca elváltozott: pillantása vad volt, ábrázata iszonyatos. Mellen ragadta Izsákot, földre taszította, és így szólt: „Ostoba kölyök, azt hiszed az apád vagyok? Én bálványimádó vagyok. Azt hiszed, ez Isten parancsa? Nem, ez az én kedvtelése.” Akkor Izsák remegni kezdett, és félelmében felkiáltott: „Isten az égben, könyörülj, nincs apám a földön, légy hát Te az atyám!” Ábrahám pedig így szólt magában: „Uram az égben, köszönöm neked; mégis jobb, ha embertelennek hisz, mintsem elveszítse benned a hitét.”⁴

Ábrahám itt egy szörnyetegként tűnik fel, aki akarátát teljes egészében alárendeli az isteni elvárásnak, vakon, gondolkodás, töprekedés nélkül teljesíti. Nem gondolkozik, nem kérdez vissza, nem vár egy kicsit, hátha Isten meggondolja magát, hanem „jó reggel” felkel, megmálházza a szamarakat, és szalad fel Mórija hegyére. Mint egy marionett figura. Egy ostoba végrehajtó, aki semmit nem kérdez, nem kételkedik, csak parancsra cselekszik. Ha jobban belegondolunk, a legrosszabb típus, képes lenne megölni egyetlen fiát egy értelmetlen utasítás miatt. Ha valami ellen, nos, ez ellen igazán lázad a lélek. Nem fél és reszket, hanem lázad. Jób legalább felsikolt az Úrhoz, és perbe száll a Mindenhatóval akkor is, ha a parancs úgy szól: ne kezdj pert a Mindenhatóval. Mindez legalábbis innen, gyarló lelkek irányából, így látszik. Ábrahám a lelketlen, gondolatnélküli, minden önállóságot, a legcsekélyebb szabadságot nélkülöző szibarita váz, aki csak végrehajt. Parancsra cselekszik. Ől vagy őlni kész, minden értelmes ok nélkül. Csak végrehajt. Hisz megkérdeshetné: milyen az az Isten, aki vagy ami egy embere életének az árán, egy ártatlan ember életének az árán akar bizonyosságot szerezni a lélek belső titkait illetően? Milyen az az Isten, aki nem lát be a lélekbe, és nem tudja, mi rejtőzik benne, hanem külsődleges, ha kell, empirikus bizonyításra vágyik, mint egy agyatlan angol analitikus? Ez egy mindenható isten? Érdemes egy ilyen Istennek egyáltalán áldozatot hozni?

Az emberi élet megismételhetetlen. A *megkísértés* mindhárom (Ádám, Ábrahám és Jób) esetben az emberi értelmén kívül áll, felfoghatatlan és értelmezhetetlen, irracionális. Egyáltalán lehetséges az, hogy bárki ilyen kérjen bárki mástól, vagy bárki ilyesmit elvárjon, vagy nyíltan egy bűn elkövetésére hívjon fel bármilyen célból? Továbbmenvé: ennek az egész felhívásnak nincs semmi kézzelfogható előzménye, mintha csak a semmiből lépne elő. Nem lehet pontosan tudni, mi ennek a célja, hisz minden esetben a Mindenhatóhoz hűségeseletről, az isteni parancsok hű követéséről van szó. Mondhatnánk azt, hogy itt nem Isten, hanem a jellem dönt. Ha akarom, elhiszem,

⁴ FR. 16.sk.o. (Kiem.– GyZ)

hogy ez isteni parancs, ha akarom nem. Ahogy Hamlet is mondhatná: nem hiszek a szellemnek. Vagy Macbeth: nem hiszek a jóslatnak. Az ő döntésükön áll. Kierkegaard ezeket a történeteket *próbának* nevezi. Rendben van, de a próbának is kellene értelmet találni. Rendben van, lehet ennek értelmet találni az értelmetlenségben. Csak megjegyezzük, hogy mást jelent ez a történet a kereszténység számára, amely előszeretettel a „megölés” motívumára helyezi a hangsúlyt, mint a zsidó hagyomány egyes gondolkodói és magyarázói számára, ahol a „megkötözés” aktusa erősebb. De akárhogy is van: a *próba* jellegét – amelyet Kierkegaard is hangsúlyossá tesz – már maga *Maimonidész* is kiemeli.⁵

III. IZSÁK

A történetben mindenki, ez némileg érvényes Kierkegaard-ra is, szinte csak és kizárólag Ábrahámra koncentrál. Ismételjük meg a korábbi sorokat: „Ekkor Ábrahám fölemelte a fiút, kézen fogta és ment véle, és szavai tele voltak vigasszal és figyelmeztetéssel. *De Izsák nem volt képes megérteni.* Ábrahám felment Mórija hegyére, de Izsák nem értette őt.”

Nem véletlen a kiemelés. Kifejezetten fontos tény, hogy Izsák nem érti Ábrahámot. Érdekes, hogy Kierkegaard itt nem találja meg a saját maga által felállított analógiát: Ádám sem érti az Urat. (Ahogy a kis Soren sem az apját, aki bár annyira nem volt koros, mint Ábrahám, meglehetősen idős volt, amikor a legkisebb fia született.) Minden esetben a szorongás lesz a meghatározó. Ádám nem érti Isten tilalmát, mert nem tudja, hogy mi az a „jó” és „rossz”, vagy hogy mi az a „halál”, ezért szorong. Izsák nem érti az apja tetteit, az apa nem ad magyarázatot, ezért szorong. Kierkegaard nem érti apja mániás vallásosságát, ezért ugyancsak szorong. Talán azért ennek is köszönhető, hogy Kierkegaard legalább eljátszik ezzel a gondolattal, de számára sem fontos igazán a fiú. Bár egyik történetének a befejezése határozottan érdekes: „Aztán hazaértek, Sára sietett elébük, de Izsák elvesztette a hitét.” Nos, itt kellene kezdenünk, de Kierkegaard számomra érthetetlen módon itt fejezi be. Majd ő is beáll az Ábrahámot dicsőítő sorába és ezzel zárja előzetes fejtegetését: „Senki sem olyan nagy, mint Ábrahám, ki lenne képes őt megérteni?”⁶

És ki lenne képes Izsákot megérteni? Ha a szó nem képes ezt kifejezni, megteheti-e azt a kép? Hegel után szabadon: a művészet az igazságot az érzéki alakulat formájában fedi fel, és végcélja az ábrázolásban és felfedésben rejlik. A „kép-zőművészet” a képben jelenít meg olyasvalamit, amire az elbeszélés nem képes. Ha valamire „kép-esek” vagyunk, akkor abban már azon-

⁵ Vö. Maimonidész: *A tévelygők útmutatója*. (jegyz. Klein Mór) Budapest, Logos, 1997.

⁶ FR. 21. o.

nal a kép munkál. Ez a történet a blaszfémia határait súrolja. Ahogy Lót lányai szintén az apai viszony miatt (gondoljunk *Altdorfer* kéjenc apaképére) megmozgatják a fantáziát, úgy az apai ölés-szenvedély is kedvenc téma lesz. Érdekes, hogy például Jób – bár *Dürer*, *La Tour* vagy *Blake* ugyan fest róla képet – korántsem érdekes annyira, mint Ábrahám története. És mindig Ábrahámról esik szó. *Lippi* Ábrahám képe a 16. században úgy ábrázolja Ábrahámot, mint egy vén mániákust, aki az Úr pandanja, és akinek a kés egyfajta attribútumként ott van a kezében, holott Izsák sehol. Az apa, az atya-isten mindenhatóságának apoteózisáról van szó. Ráárad a fény, puttók fekszenek a lábainál, míg ő zordonan előremered a semmibe. Ez igazán Ábrahám – sugallja Strozzi kápolna freskója⁷. *Tiziano* vagy *Rembrandt* is Ábrahámval van elfoglalva, azt a pillanatot próbálja megragadni, amikor a kés lesújtana, de az angyal lefogja az apa kezét. Miről szól ez a két kép? Az isteni irgalomról, hisz azt sugallja, hogy Isten tehetett volna másképp is, hagyhatta volna, hogy Ábrahám megölje Izsákot, hisz az apa kész erre, a fiú nem menekülhetne, vagyis az Úr végtelen jóságában „megirgalmazott” a gyermeknek. Aki miről sem tehetett. Éljen soká az irgalmas, és Ábrahám, a gyilkos! Kétségtől érdekes felhívni a figyelmet arra, hogy mindkét képen az apa elfordítja a gyermek fejét, vagy már-már brutális mozdulattal eltakarja az arcát. Szinte kitörve a nyakát. Persze ez nem csupán eltakarás, hanem lefogás is, hogy az áldozati állat ne tehesen sorsa ellen semmit. *Laurent de La Hire* festménye ugyancsak azt a pillanatot örökíti meg, amikor az angyal megakadályozza a gyilkolást, a kegyetlen leöletést. De mit tesz Izsák? Semmit. *Tiziano* képén egy kisgyermeket látunk, akinek semmi esélye az apával szemben, *Rembrandtnál* a fiú teste még megfeszül, de ellenállásnak nyoma sincs, és az apát látjuk, amint kissé hülye arccal felnéz az angyalra, mintha azt mondaná, nem ezt kértétek. A legneveltségesebb ábrázolásért jó eséllyel indulna a bécsi Kunsthistorisches Múzeumban található *David Teniers* kép. Itt Izsák térdepel, bárgyú képpel néz ki a fején és jámboran imádkozik, miközben az apa rogyant lábakkal a hóna alá nyúl, mintha csak azt mondaná: „Uram, bár itt a kos, akit feláldoztam, de haj, ha szilaj jókedvedben még egyet szeretnél, készsággal elvágom ennek is a torkát.” A kés az előtérben, azaz itt már az az idősík van jelen, amikor Ábrahám kezét lefogták, a kos kinyuvasztva (vagy arra vár), és Izsák hálát ad az Úrnak, hogy nem halt meg feleslegesen.

Egészen másképp szokták *Caravaggio* képét emlegetni, mint olyan ábrázolást, ahol a fiú ellenáll az apai akaratnak, ahol elkeseredetten küzd az életért, ahol felsikolt, mint az értelmetlen legyilkolásra váró állat. Ábrahámnak erősen le kell fognia a fejet, hogy aztán elvágja a torkát és a szokásnak megfelelően kiontsa a véré. A kép brutális. De ez nem véletlen, hisz *Caravaggio*

⁷ Santa Maria Novella, Florence

festészete mindent felfogat, amit a reneszánsz oly szépen elrendezett. Látásmódját egyesek egyenesen anti-reneszánsznak nevezik. Itt még nem teljes a később oly jellemző *tenebrismus*, amelynek hatását – az újabb kutatások szerint – *Velázquez*-nél vagy *Zurbarán*-nál, de egyáltalán a sevillai iskola számos alakjánál ki lehet mutatni⁸ Vagyis a kép ugyanolyan kegyetlen, mint Caravaggio sok más képe, mely brutalitást például a „caravaggizmus” egyik jeles alakja, *Orazio* lánya, *Artemisia Gentileschi* visz tovább képeiben (pl. Judit és Holofernes). Nézzük meg: Ábrahám nem egyszerűen lefogja a fiát, hanem szemmel láthatóan fájdalmat is okoz neki; a fiú rémületében és fájdalmában sikolt fel.

Ábrahám arcán leginkább a megdöbbenés van jelen. Ő már eltökélte magát, hogy nem kezd pert a Mindenhatóval, hanem minden további nélkül teljesíti a parancsot, feláldozza Izsákot, úgy és ott, ahogyan és ahol kérték tőle. Látszik rajta, hogy nem ért semmit, ezért az angyalnak kell felhívnia a figyelmét a bárányi szelídséggel rátekintő kosra. A kos tekintete elmélázó, roppant kedélyes, már-már szánakozó. Talán Izsák gyilkolás előtti tekintete tükröződik vissza benne. Izsák viszont semmit sem tud az egészből, őt még teljesen eltölti a rémület, bár nem láthatja a kést, a szándékot pontosan ismeri, de nem nyugszik bele birka módjára, hanem küzd az értelmetlenség ellen, nem fogadja el a magasabb hatalom érdekeit. Izsák akarja az életet és harcol érte. Izsák az igazán küzdő lélek, aki a múlttal (*atya*) szemben a schellingi értelemben⁹ vett jelent (*fiú*) testesíti meg. Szenvedély látszik az arcon és fájdalom, de miként a szülés sem lehet fájdalom nélkül, az élet kezdete és megőrzése is azzal összekapcsolt. Ábrahám arcán ellenben nem látunk semmi szenvedélyt. Egy joviális öregúr, aki minden küszködés, vívódás és szenvedés nélkül szinte szenvtelenül készül levágni Izsákot. Még elszántság sincs benne. Még kegyetlenség sem. Csaknem derűs az arca, ami egy éppen fiát meggyilkolni készülő apától kissé szokatlan. Talán egy dolog bosszanthatja: megzavarják valamiben, amire pedig már felkészült. De ez a kép nem róla szól, hanem Izsákról. Arról, ami benne az események hatására lejátszódik.

* * *

Izsák korán reggel, amikor a nap éppen csak elhagyta a látóhatár peremét, nyugtalan álmából arra ébredt, hogy valaki rázza a vállát. Felnézett és az öregembert látta maga előtt, aki az apjának mondja magát. Sohasem értette, hogy a vénasszony és a vénember hogyan lehetnek a szülei, hisz emberi értelemmel felfogva ez teljes képtelenség. Sohasem értette, hogy lehet ez, és

⁸ L. Borrás – D. Serrano: *A barokk*. Budapest, Corvina 1987. 41. o.

⁹ Schelling: *Die Weltalter* című művére gondolok, ahol a szerző az idősíkokat az atya(múlt), fiú (jelen) és szellem (jövő) köré csoportosítja.

persze a barátai gúnyolták, azt állítva, hogy biztosan talált gyermek. Izsák nem érezte otthon jól magát, nem érezte jól magát a bőrében, ezért éppen arra az elhatározásra jutott, hogy Isten segítségével megkeresi az igazi szüleit. Mielőtt felébredtették, éppen arról álmodott, hogy őket öleli, apja erős vállába kapaszkodik, miközben anyja boldogan fogja át a fejét. És most a vénember széttörte az álmot. Ma sokkal gorombábbnak látszott, bár egyébként sem volt túl kedves. Kiadta parancsba, hogy nyergeljék fel a szamarakat és menjenek fel a hegyre égő áldozatot bemutatni. Nem értette. Útközben pedig hiába kérdezte az öreget bármiről, mormogásnál és dühös tekintetnél egyebet nem kapott válaszul. A hegy tetejére, amelynek a neve talán Mórija volt, már csak ketten mentek fel. Rőzsét szedtek, oltárt emeltek, de Izsák sehol sem látta az áldozati bárányt. Szétnézett, de sehol sem látott semmit. Az enyhén párálló ködben aztán távolról feltűnt a vénember alakja. Tekintete különösen megváltozott, arca szinte teljesen megkeményedett, kezében felcsillant a kés. Izsák – még mielőtt erős kézzel leszorították volna a fejét – pontosan megértett mindent. Az eszelős öreg, Moloch imádóvá lett, őt akarja feláldozni, levágni, mint a birkát, elmetszeni a torkát, kifolyatni a véré, ahogy az áldozati állattal szokás. Ez a hitetlen vén bolond elvesztette a hitét, embert akar ölni, a saját fiát akarja legyilkolni. Izsák küzdött, üvöltött, de csak vergődött a tébolyult öreg kezében. De Isten nem segített. Az izmos kéz szorította a nyakát, egyre erősebben és erősebben, de Isten még mindig nem segített, mígnem elsötétült előtte a világ. Amikor végre magához tért, azt látta, hogy a vénember térdel és imádkozik, keze véres, de nem az ő véréből, véres az oltár, de nem az ő véréből. Izsák csak nézte a vén eszelőst, gyűlölete egyre tárgult; megátkozta azt a napot, amikor világra jött, megátkozta a saját nyomorult életét, megátkozta a szüleit, akik eldobták, és megátkozta Istent, aki elhagyta őt. Egyedül maradt, magára, és tudta, hogy ez a magány soha többé nem oldható föl.